

Круглий стіл «Феномен аномії в контексті епістемологічної дихотомії “теорія — факт”»

Феномен аномії став одним із перших, що потрапив у фокус інтересу академічної соціології не лише в теоретичному розрізі, а й у контексті його емпіричного вивчення. Знаковим є й те, що його дослідженню приділяли належну увагу такі майстри соціологічного знання, як Еміль Дюркгайм та Роберт Мертон. У цьому ракурсі цілком закономірно, що було розроблено низку шкал для вимірювання аномії в модерних суспільствах (шкали Сроула, МакКлоскі та Шаара, Дина, Міддлтона).

Отже, сучасна соціологія поза сумнівом може розглядати аномію в теоретичному розрізі та як об'єкт соціологічного вимірювання. Звісно, ці дві грані соціологічного знання невіддільні одна від одної, але водночас не можна сказати, що взаємозв'язок між ними є однозначним і несуперечливим. З огляду на це метою круглого столу, присвяченого феномену аномії, стало обговорення суперечностей та можливостей, що виникають на перетині теоретичного й емпіричного дослідження цього цікавого в академічному плані та актуального на тлі соціальних процесів у сучасній Україні явища.

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Соціальна аномія — смисловий діапазон можливих концептуалізацій та його вплив на подальшу операціоналізацію

У ситуації поступового дрейфу науки від домінування фундаментального знання до акценту на вагомості знання інструментального парадоксальним чином починає збільшуватися потреба в рефлексії щодо теоретичних та методологічних контурів, в які вписані прагматично і технологічно вагомі результати. Саме завдяки цій рефлексії можна чіткіше зрозуміти, на які саме прагматичні потреби може бути спрямований той чи той практичний результат або інструмент для отримання такого результату. *Вимірюван-*

ня соціальної аномії виглядає одним із таких інструментів, і тут можна порушити низку важливих питань щодо широкого наукового і концептуального контексту, до якого воно залучається. А саме:

- Що ми маємо на увазі, коли говоримо про вимірювання в соціології, і як це пов’язане з вимірюванням у науці як такій?
- Як концептуалізується при цьому суспільство? Що це — сума індивідів чи сума відносин між ними? Який — адитивний чи системний характер — воно має?
- Як концептуалізується людина та природа її поведінки (реальної, вербальної)? Адже часто інструменти вимірювання спираються на методи, за якими неявно стоїть ця концепція.
- Як концептуалізується, власне, сама соціальна аномія?

Вимірювання в науці. Соціологія позиціонує себе як наука, що в загальному полі наукових дисциплін знаходиться між його гуманітарним (культура, людина) і точним (цифра, вимірювання, індекси) полюсами. Але в точних науках вимірювання стало тим фундаментальним поняттям, зміна смислу якого зумовила *поділ науки на класичну, некласичну і постнекласичну*. Головним завданням наукового знання від самого його виникнення був пошук можливості передбачати та прогнозувати перебіг подій у різних середовищах. Наука пропонувала свої моделі реальності, на підставі яких робили прогноз. Основою для такого прогнозу слугували актуальні значення змінних, що входили до цих моделей. А ці значення отримували, застосовуючи певні інструменти вимірювання. *Класична наука* мала справу з лінійними моделями і була переконана, що вони досить точно відповідають реальності. Похибку у вимірюванні не вважали критичною, припускаючи, що прогноз матиме приблизно ту саму похибку, що властиво лінійним процесам. *Некласична наука* віднайшла для себе нелінійність з усіма подальшими наслідками для завдань прогнозування. У критичних, нерівноважних точках перебігу нелінійно змодельованих процесів точність вимірювання набуває доленосного характеру, бо навіть мале відхилення означає можливість отримати зовсім хибний прогноз. Похибка і точність інструменту виявляються тепер дуже важливими. Непередбачуваність та непрогнозованість подій з’являється саме тут. *Постнекласична наука* звернула увагу ще й на те, що інструмент вимірювання завжди конструюється живою людиною (з її інтересами, цінностями), перебуває в її руках, а спостереження ведуться її очима. Стало ясно, що таку поправку на точність вимірювання теж не можна ігнорувати, особливо в ситуації кризи та несталості.

Що це означає у випадку соціології та процедур її вимірювання? За тієї досить великої похибки, що завжди констатується, скажімо, в масштабних опитуваннях, сподіватися на адекватний прогноз дуже важко. Особливо за умов кризи та високої плинності соціального, на що неодноразово вказували класики соціологічної думки. І це було би справедливим навіть за наявності дуже точних математичних моделей соціальних процесів (від чого ми ще надто далекі). Вагомість точності вимірювання при цьому не зменшується. Ще більшого драматизму і песимізму щодо прогностичної сили

соціології додає відкриття впливу самого дослідника на вимірювання, який побачила постнекласична наука.

У такому разі фокус уваги емпіричного дослідника має бути перенесено з прогностичної на *констатаційну та діагностичну функції соціологічної науки*. Результати діагностики та констатації вже стають інструментом менеджерського впливу та соціальних технологій, де окрім наукового знання важать і менеджерські компетенції та інтуїції. І тут намагання операціоналізувати поняття *соціальної аномії* може бути одним із прикладів пошуку виходу на таку діагностику. Зважаючи на високе оцінне навантаження цього поняття, вже навіть висловлювання “аномійне суспільство” несе в собі діагностичну силу. Але якщо уважно поглянути на відомі методи вимірювання, можна констатувати — різні автори часто вкладають у таку констатацію зовсім різні смисли.

Які смислові кластери можна теоретично виокремити в рамках концептуалізації соціальної аномії? У найзагальнішому сенсі під тим, що ми назвемо “аномійним суспільством”, можна розуміти: 1. Суспільство, в якому відсутні загально визнані норми, яке є нормативно фрагментованим, хоча при цьому там можуть існувати досить потужні нормативні анклав. Але варто говорити не про формальні норми, а про ті, що мають місце в реальній поведінці, повсякденних практиках. 2. Суспільство, де є загально визнаний нормативний порядок, але на певний момент спостерігаються певні відхилення від нього, суттєві девіації. Саме це може стати завданням процедури вимірювання. 3. Той випадок, коли сам автор інструменту закладає в процедуру вимірювання своє бачення “правильних норм”. (Це можуть бути норми демократичного суспільства — свобода, толерантність, рівноправ'я і т.ін. — або це можуть бути норми, закладені в моральному кодексі.) У цьому разі під “аномійним суспільством” ми розумітимемо вже відхилення від цих нормативних порядків.

Ясна річ, що під виразом “аномійне суспільство” ми тут матимемо на увазі зовсім різні речі, і відповідний діагноз у кожному випадку буде суттєво відмінним від іншого.

Парадоксальним виходом в цьому разі може бути *відмова від вимірювання безпосередньо самої аномії*. Тут можна піти за аналогією з точними науками або, скажімо, з медициною. Там не вимірюються такі важливі діагностичні речі, як астения, авітаміноз, анемія. В кожному разі існує певний показник, який не несе в собі оцінного навантаження і відстежується за певною процедурою вимірювання (кількості заліза у крові, кількості певного вітаміну в організмі, температури тіла тощо). А вже на підставі знання норми можна говорити про наявність або відсутність відповідного відхилення — аномійного стану. Винайдення схожого показника у соціальних процесах дало б змогу з його використанням констатувати: 1) наявність жорсткої норми, тобто надто “нормативне” суспільство; 2) невеликі відхилення від норми, які можуть бути навіть позитивними в певних ситуаціях (нести адаптивний потенціал); 3) значні нормативні відхилення, що могли б вказувати на критичні рівні соціальної аномії.

Гіпотетично можна припустити, що *цей показник має стосуватися певних звичних практик людської взаємодії, їх усталеності і передбачуваності*. Саме в цих практиках приховані норми та різні відхилення від норм — невеликі (низький рівень аномії) та істотні — висока аномія. Це те, що вказує на межі стійкості соціуму, загрозу руйнування, що несе в собі певний прогностичний потенціал.

МИХАЙЛО МІЩЕНКО,

кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова, Київ

Чи справді шкали аномії вимірюють аномію?

Розгляньмо деякі особливості формулювання пунктів найчастіше вживаних шкал аномії, які можуть впливати на результати, отримувані з використанням цих шкал. Пункти шкали Л.Сроула та шкали Г.МакКлоскі та Дж.Шаар сформульовані так, що досліджуваний фактично виступає як експерт, що має оцінити теперішню ситуацію в суспільстві, насамперед щодо рівня моральності, рівня суспільної солідарності та підтримки. Пункти шкал формулюються таким чином, що стає очевидно, що з точки зору авторів цих методик досліджуваний індивід — це за визначенням високоморальна людина, зацікавлена в тому, щоб у суспільстві існував високий рівень моралі, так само як і високий рівень суспільної солідарності.

Тобто високі показники за цими шкалами будуть пов'язані з отриманими відповідями тих досліджуваних, котрі самі є високоморальними людьми (чи позиціонують себе як такі) і переймаються низьким рівнем моральності суспільства, низьким рівнем суспільної солідарності, бездіяльністю та відсутністю цілей у суспільстві (тобто констатують негативну ситуацію в суспільстві за цими показниками). Натомість низькі показники за цими шкалами пов'язані вочевидь із відповідями тих, хто або не згоден, що моральна ситуація в суспільстві є негативною, або є аморальною особою, котру погана моральна атмосфера в суспільстві загалом влаштовує чи принаймні не турбує.

Ці шкали аномії вимірюють невідповідність ситуації в суспільстві суб'єктивним моральним критеріям, встановлюваним суб'єктом оцінювання. Чим вищими будуть ці критерії, тим, найімовірніше, буде вищим рівень аномії, який визначається за цими шкалами. Виходячи з цієї логіки, чим вищою в суспільстві буде частка аморальних людей (чиї суб'єктивні моральні

критерії є низькими), тим нижчими будуть показники аномії, виміряні за цими шкалами.

Формулювання пунктів шкал аномії не дає змоги трактувати високі показники за цими шкалами як показники аморальності респондента (так, як це бачить Р.Макайвер), хоча й дає підстави говорити про констатацію респондентом деморалізованості суспільства (у цьому сенсі термін “аномійна деморалізованість”, упроваджений Н.Паніною, є досить точним, охоплюючи відчуття респондентами того, що суспільство втратило моральні орієнтири; при цьому така ситуація респондентами сприймається негативно).

Потрібно вказати ще на одну особливість багатьох шкал аномії. Пункти цих шкал значною мірою побудовані або на несприйнятті респондентами сьогодення і протиставленні його “світлому минулому”, або на страху перед майбутнім. Так, це стосується чотирьох із п’яти пунктів шкали Сроула (наприклад: “Незважаючи на те, що деякі люди не згодні з цим, багато в чому звичайній людині стає гірше, а не краще”). Тобто насамперед можна говорити про шкалу, яка вимірює наявність чи відсутність ностальгії за минулим, і навіть якщо вимірюється безнормність, то як “норма” чи “ідеальний стан” береться стан речей, який існував (принаймні, на думку досліджуваних) у минулому.

Це саме можна сказати про шкалу МакКлоскі та Шаар — 7 пунктів із 9 побудовані на несприйнятті сьогодення і протиставленні його минулому. У шкалі відчуження Міддлтона — 2 пункти з 5. Найменше зазначене стосується шкали Дина, в розширеному варіанті якої 24 пункти, але лише 4 з них можна трактувати як такі, що побудовані на незадоволеності саме сьогоденною ситуацією і протиставленні сьогодення “кращому” минулому. Тому можна стверджувати, що з чотирьох найбільш вживаних для дослідження аномії шкал шкала Дина є найпридатнішою для дослідження аномії як безнормності.

В Україні для дослідження аномії найчастіше останніми роками застосовували шкалу Сроула і шкалу МакКлоскі та Шаар, які зорієнтовані насамперед на виявлення відчуття “руйнування традиційних норм та цінностей”, тих цінностей, що формувалися й домінували в СРСР. Значною мірою високі значення за цими шкалами відображають почуття ностальгії за суспільними порядками, що існували за часів СРСР. І в цьому сенсі ці шкали можуть інтерпретуватися також як “шкали ностальгії”. Не дивно, що при дослідженні за цими шкалами високоаномійних виявляється помітно більше серед людей літнього віку, ніж серед молодих — адже саме серед літніх людей почуття ностальгії за минулим поширені найбільшою мірою.

Отже, головним недоліком шкал, застосовуваних у дослідженнях аномії (насамперед шкали Сроула і шкали МакКлоскі та Шаар), є те, що вони вимірюють насамперед не “безнормність”, а почуття ностальгії за соціальними порядками і соціальним устроєм недалекого минулого. Першопричиною цієї ностальгії є консервативні суспільно-політичні орієнтації, а відчуття “моральної та ціннісної деградації суспільства”, пов’язаної зі зміною суспільно-політичного устрою, яке виявляється цими шкалами, є значною мірою лише відображенням цих консервативних суспільно-політичних орієнтацій.

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Як співвідносяться аномія та соціальна напруженість

У певному сенсі поняття аномії та близьке до нього поняття соціальної дезорганізації не тільки близькі, а й подеколи тотожні поняттю соціальної напруженості. Поняття соціальної дезорганізації було введено представниками Чиказької школи для позначення нестабільності соціальних інститутів, які не забезпечували процес соціальної інтеграції. Причому необхідність впровадження такого конструкту виникла в процесі дослідження поведінкових процесів, і теоретично він був використаний як сполучна ланка, механізм, що пояснює вплив несприятливих соціальних умов на зростання рівня злочинності. Напруженість при цьому тлумачили як брак можливостей для задоволення базисних потреб представників певних соціальних верств. Так само і Дюркгайм, уводячи поняття аномії, мав на меті не просто позначити певний стан суспільної дезорганізації, а пояснити через дію цього чинника поведінкові відхилення. І теорія аномії у версії Мертонна, яку, до речі, часто позначають як теорію напруження, концентрує увагу на девіантних поведінкових реакціях, які виникають у відповідь на блокування шляхів досягнення успіху легітимними шляхами. Проте парадокс полягає в тому, що теорія, яка була створена для пояснення поведінки, насправді значно успішніше використовується саме як теоретичний конструкт для опису суспільного стану. Зокрема багато спроб застосувати її на емпіричному рівні для пояснення девіантної поведінки не дали однозначних результатів і в 1960-ті роки в американській соціології доволі міцно утвердилася думка, що теорія соціальної дезорганізації не має підтвердження. Так само і теорія напруження Мертонна не дістала чіткої емпіричної підтримки саме в частині впливу напруження, що його відчувають індивіди внаслідок різного роду депривацій, на девіантну поведінку.

Не має вагомої емпіричної підтримки й інституціональна теорія аномії, згідно з якою ключовим моментом послаблення регуляції поведінки є порушення балансу між економічними, політичними та соціальними інститутами. Каменем спотикання є проблемність операціоналізації різних видів інституціонального дисбалансу.

Нааявні нині інструменти вимірювання аномії на індивідуальному рівні також піддаються критиці через відсутність чіткого зв'язку між запропонованими індикаторами, що фіксують міру відчуженості, й реальними поведінковими відхиленнями. Проте серед нових підходів перспективно виглядає модель К.Сводера та Л.Косалса — аномія “я-не-знаю”. Теоретично

вони розвивають лінію Дюркгайма, але пропонують новий індикатор — невпевненість у нормах, оцінках, власній поведінці. Його переваги в тому, що ми на рівні індивіда отримуємо віддзеркалення невизначеності стосовно трьох головних інститутів — політичних, економічних та соціальних. Можливо, застосування цієї моделі для визначення стану аномії українського суспільства буде більш показовим, ніж застосування традиційно використовуваних дослідниками шкал Л.Сроула, Г.МакКлоскі та Дж.Шаар.

АНДРІЙ БОВА,

кандидат соціологічних наук, начальник 1-го науково-дослідницького відділу науково-дослідної лабораторії кримінологічних досліджень та проблем запобігання злочинності Державного науково-дослідницького інституту МВС України, Київ

Ставлення населення України до морально-правових норм (за матеріалами Всесвітнього дослідження цінностей)

Дієвість соціальних норм є основою суспільного порядку. Стан послаблення цих норм або їх конфлікту становить аномію. Сучасна концепція аномії об'єднує чималу низку теоретичних розвідок та емпіричних досліджень стосовно різних сфер життєдіяльності суспільства, окремих соціальних груп та індивідів. При кількісному вимірюванні соціальної аномії (*social anomie*) та її проявів на рівні соціальної структури широко використовуються статистичні відомості щодо демографічної ситуації, поширення соціально зумовлених захворювань, злочинності, а також показники політичної стабільності, відсутності насильства/тероризму та ін.

Для вивчення психологічної аномії (*psychological anomia*) на індивідуальному й інтерперсональному рівнях у 1950–1960-х роках у США був розроблений та впроваджений у масові соціологічні опитування спеціалізований психосоціальний інструментарій (валідизовані шкали), який фіксував сприйняття особою певних фонових явищ, що відбуваються у суспільстві, та відповідні емоційні переживання, такі як відчуження, втрата соціальних орієнтирів, безсилля, безпорадність, невпевненість у дієвості соціальних норм тощо. У вітчизняній соціології використовувалися шкали Л.Сроула, Г.МакКлоскі та Дж.Шаара та М.Кона.

На разі у різноманітних емпіричних дослідженнях існує певна варіативність показників аномії, на кшталт недовіри до інших людей та соціальних інститутів, морально сумнівної поведінки, нехтування нормами та цінностями, браку розуміння цілей, досвіду кримінальної віктимізації, неспо-

кою щодо майбутнього, соціального песимізму та навіть відсутності визначеності громадської думки з приводу нагальних питань політичної, економічної та приватної сфери.

Одним зі способів вимірювання поширеності аномії є визначення морально-правового релятивізму, присутнього у поглядах населення. Виявити це покликана, зокрема, низка запитань соціологів стосовно оцінки певних вчинків, що, на думку респондентів, не заслуговують або заслуговують на виправдання. Ці запитання включено до моніторингового крос-національного проекту “Всесвітнє дослідження цінностей/Європейське дослідження цінностей” (WVS/EVS). Аналіз отриманої емпіричної інформації дає змогу відстежувати зміни, що відбуваються в моральних стандартах та ціннісно-нормативних системах різних суспільств. Розроблено інтегральні соціологічні індекси, які комплексно характеризують силу нормативності соціальних норм та відповідні установки населення.

На підставі даних соціологічного опитування WVS, проведеного в Україні 2011 року ($N = 1500$), чотирнадцять змінних, які відбивають ставлення респондентів до морально-правових норм, піддано факторному аналізу за методом головних компонент та кластерного аналізу, за результатами чого побудовано індекс припустимості корисливих правопорушень (включає пункти “проїзд без оплати в громадському транспорті”, “отримання державних виплат, на які людина не має права”, “несплата податків, якщо є така можливість”, “отримання хабара з використанням службового становища”, “крадіжка чужої власності”), індекс припустимості насильства (“насильство проти інших людей”, “якщо батьки б'ють дітей”, “якщо чоловік б'є дружину”, “самогубство”), індекс ставлення до статевої моралі (“сексуальні стосунки до шлюбу”, “розлучення”, “аборт”, “проституція”, “гомосексуалізм”). На підставі кореляційного аналізу та однофакторного дисперсійного аналізу виявлено вплив окремих соціоструктурних та ціннісних чинників на (не)сприйняття певних вчинків в українському соціумі.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Конструювання та валідизація NLA-шкали

Моя доповідь присвячена результатам розроблення соціологічного тесту аномії, що фокусується на вимірюванні безнормності. Як продемонструвала Катерина Литкіна, в найвідоміших тестах аномії також звертаються до

таких концептів, як безсилля, безглуздість (від рос. “бесмысленность”), соціальний песимізм та ізоляція.

Для вимірювання безнормності було сформульовано вісім тверджень, з якими респондент міг погодитися, висловити невизначену позицію або не погодитися. Частина з них було взято з наявних методик (при цьому декотрі були частково змінені), частину — спеціально сформульовано. Кожне з цих тверджень фіксувало певний аспект соціальної безнормності (див. табл.). Одна половина тверджень сформульована як ствердження аномійних тенденцій, друга — як їх заперечення.

Таблиця

Індикатори NLA-шкали

Індикатори: чи згодні Ви з тим, що...	Аспект безнормності
... зараз у людей є чіткі норми поведінки один щодо одного?	Норми поведінки стосовно інших
... в наші дні все змінюється так швидко, що Вам часто буває важко визначити, яких правил потрібно дотримуватися?	Швидкість зміни норм
... більшість громадян України має чітке уявлення про те, в якому напрямі має розвиватися наше суспільство?	Суспільні пріоритети
... в наші дні Вам складно приймати рішення про те, що добре і що погано?	Відсутність життєвих орієнтирів
... незважаючи на різноманітність ідей в нашому світі, людині легко визначити, у що вірити?	Вибір серед багатьох ідей
... в нашому суспільстві мета виправдовує засоби?	Цинізм
... більшість людей, з якими Вам доводилося мати справу, керуються нормами моралі?	Моральність/аморальність оточення
... зараз все настільки непевно, що не існує ніяких визначених правил, дотримуючись яких можна зрозуміти, як слід жити?	Невизначеність

Методику було включено до загальнонаціонального опитування ($N = 600$), вибірка якого базувалася на стратифікації за регіоном та типом населеного пункту, а також на квотуванні за статтю та віком (виконавець опитування — ТОВ “СОЦИС — Центр соціальних та маркетингових досліджень”).

Результати аналізу (CFA) виявили, що індикатори за такими аспектами, як цинізм та моральність/аморальність, “випадають” з факторної моделі. Також було з’ясовано, що індикатори, які стверджують та заперечують аномійні тенденції, формують два відповідні фактори, досить слабо пов’язані між собою ($r = -0,202$). При використанні шести індикаторів, що поділені на два фактори, аналіз демонструє високі показники факторної структури ($\chi^2 = 14,1$; $df = 8$; $p\text{-value} > 0,05$). Слід також відзначити низьке значення коефіцієнта α Кронбаха для цих шести індикаторів (0,48).

Результати конструктивної валідації засвідчили статистично значимий зв’язок ($p\text{-value} < 0,001$) адитивного значення шкали з протестним потенціалом ($r = -0,23$), антидемократичними установками щодо розвинених країн ($r = 0,25$) та України ($r = 0,34$), авторитарними установками ($r = 0,19$), а також установками на громадську активність ($r = -0,30$).

На підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що NLA-шкала є перспективним інструментом соціологічного вимірювання, але потребує подальшого методологічного доопрацювання.

ЮРІЙ РОМАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ

Культуропатії та соціопатії як типи аномії в Україні

Відповідно до авторської моделі “культура — соціум — психіка — тіло”¹ у доповіді розглянуто два рівні: рівень культури і рівень соціуму. Кожен із рівнів, згідно з принципом рекурсії Н.Лумана², містить всередині себе як власні змісти, так і змісти інших рівнів. Як впливає з цього, культура містить власні змісти та змісти соціуму, психіки, тіла (культура в культурі, культура в соціумі, культура в психіці та культура в тілі). Аналогічно, соціум має власні змісти та змісти інших рівнів (культура в соціумі, психіка в соціумі і тіло в соціумі). Далі йде розгляд культуропатій і соціопатій в Україні відповідно до запропонованої моделі.

Культуропатії рівня культури. Елементами “культури в культурі” виступають: а) атрактор-центратор — здійснює центрування системи і задавання надособистісного (метасоціального) смислу життєвої активності; б) місія — здійснює визначення програми життєвої активності ідентичності щодо образу абсолюту; в) ідентичність (ієрархія ідентичностей) — здійснює надсвідоме задавання континуума-образу (образів)/просторово-часових рамок системи в рамках місії; г) світогляд (архітектоніка/карта сакрального-космічного простору) — здійснює картування, онтологічну категоризацію заданого ідентичності континууму.

Перелічені вище елементи виконують функцію культуроцентрування — задавання аксіостазисів, пов’язаних з образами трансцендентної стосовно соціуму/людини реальності спіритуального, соціального, психічного або тілесного походження.

¹ Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики / Под ред. Ю.В.Романенко. [Я.В.Зоська, Ю.Ю.Медведева, Ю.В.Романенко, И.А.Святненко, Н.В.Туленков, Е.А.Хомерики]. — Киев: Меркьюри-Подолье, 2016. — С. 140–210.

² Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. — Санкт-Петербург: Наука, 2007. — С. 420–450.

До культуропатій “культури в культурі” належать: децентрування, котре, своєю чергою, буває трьох видів: а) дифузія — розмивання змісту атрактора-центратора із допущенням імплементації в культурну систему чужорідних образів, що призводить до спотворення місії, ідентичності й світогляду етнічної спільноти; б) розщеплення — впровадження в образ абсолютної реальності культурної системи неавтентичних складових, що порушують культуроцентрування, вертикалізацію та ординалізацію; в) фрагментація — поділ образу абсолютної реальності на сегменти-фрагменти.

До культуропатій ідентичності віднесено: а) дифузії (сплутування) ідентичності, змістом якої є розмивання меж ідентичності з допущенням імплементації в культурну систему чужорідних образів, що призводить до спотворення структур середньої цензури, насамперед спрямованості та ієрархії цінностей; можливі культурні, соціальні, психічні й тілесні ефекти: профанація місії, профанація життєвого часу, тілесні девіації й органічні захворювання привнесеного походження; б) фрагментацію (роздрібнення) ідентичності, змістом якої є анулювання зв'язку між центральними (осьовими) і периферійними ідентичностями (напр., релігійною і етнічною, професійною і соціальною); можливі культурні, соціальні, психічні й тілесні ефекти: переважання ентропії та дефіцитарності місії, дистемпоралізація (порушення часової упорядкованості) життя, тілесні девіації й захворювання ендогенного походження різної етіології; в) розщеплення ідентичності, змістом якої є привнесення в ієрархію ідентичностей (інкорпорування) вторинних, третинних і ін. ідентичностей або фрагментів ідентичностей інших культурних систем у базові ідентичності (релігійну, етнічну, соціальну).

До культуропатій світогляду належить культурна дисконтинуація/інфляція (руйнація смислоутворення, знецінювання смислів через культуропатії ідентичності).

Елементами “соціуму в культурі” виступають: а) спрямованість (як прообраз-ізоморф соціальної системи) — визначення конфігурації спільних векторів руху (духовного, психічного, соціального, фізичного та ін.) у рамках онтологічної карти світогляду; б) ієрархія цінностей (як прообраз-ізоморф інституціональної ієрархії) — визначення просторово-часової послідовності руху в рамках спрямованості (резервування та розподіл часу і простору стосовно різних духовно-матеріальних, соціальних та інших об'єктів); в) статусно-рольові ієрархії — соціально-антропологічна стратифікація як прообраз усіх інших форм стратифікації та відображення ієрархії культурних цінностей у соціумі, психіці й тілі.

Перелічені вище елементи виконують функцію вертикальної інтеграції/вирівнювання субрівнів психіки в культурі та тіла в культурі за заданими аксіостазисами. До культуропатій “соціуму в культурі” належать: а) соціальна ентропія — втрата/руйнація спільних векторів руху (духовного, психічного, соціального, фізичного та ін.) у рамках онтологічної карти світогляду; б) гетерархізація цінностей/дистемпоралізація — перетворення інституціональної ієрархії на рядопокладання; втрата соціальними інститутами функції резервування і розподілу часу та простору стосовно різноманітних духовно-матеріальних, соціальних та інших об'єктів; в) соціальна

демотизація/охлотизація — втрата відмінностей між елітними та неелітними соціальними групами.

Елементами “*психіки в культурі*” виступають: а) характер (метасценарій редукції психіки, ідентифікованої у статусно-рольовій ієрархії з однією чи кількома (частіше — кількома) соціальними групами) — являє собою матеріалізовані результати спрямованого і неспрямованого культураційного/культурувального і соціалізаційного/соціалізувального впливу соціетальної психіки на індивідуальну; ці результати найчастіше є записаним у блоці пам’яті досвідом задоволення/фрустрації в тій чи тій активності; б) соціальні скрипти — відповідають за інтегрування різноманітних репертуарів дій системи в рамках характерологічних диспозицій; в) патерни цілепокладання (норми) — відповідають за упорядкування дій на засадах контролю результатів (зіставлення сценарно-запланованого і фактично-досягнутого).

Названі вище елементи виконують функцію культууроординалізації — габітуалізації — перетворення складових “соціуму в культурі” на диспозиції соціального характеру як метаскрипт окремих соціальних сценаріїв і патернів цілепокладання, а також несвідомої “автоматизації” спрямованості, ієрархії цінностей і статусно-рольових ієрархій.

До культуропатій “*психіки в культурі*” належать: а) розм’якшування/деморфізація характеру (культуропатична фемінізація і культурна амнезія); б) групова і соціетальна дезінтеграція; в) деординалізація — руйнування структур порядку і/або перетворення їх на симулякр.

Елементами “*тіла в культурі*” виступають: а) еталонний антропотип/етнотип — образ ідеальної людини в культурі/етнічній спільноті; б) еталони тілесності — образи мистецтва, моди, масових комунікацій, що структурують тілесно-фізичний, технічний та інші сегменти життєвого простору. Перелічені вище елементи виконують функцію інкорпорації/уречевлення культури у вигляді еталонного антропотипу, тобто моделі “досконалої”, “такої, що відбулася” людини та її тілесних атрибутів.

До культуропатій “*тіла в культурі*” належить: *архаїзація* — примітивізація, “оскотинення”.

Соціопатії рівня соціуму. Елементами “*культури в соціумі*” виступають: (а) ідеологія — метасценарій розгортання активності ідентичності в якості культурного метасуб’єкта через субідентичності як ключові соціальні суб’єкти, що визначає їхні просторово-топологічні й темпоральні характеристики; ідеологія містить: (б) соціотопологію (архітектоніку-карту соціального простору із визначенням його сегментів-ніш); (в) соціоонтологію (визначення ключових соціальних суб’єктів, що кореспондують із виокремленими сегментами культурного соціального, психічного і фізичного простору); (г) соціотемпоралогію (визначення напрямів активності ключових соціальних суб’єктів і векторів бюджетування їхнього часу в соціумі).

Перелічені вище елементи виконують функцію соціоцентрування — проектування і моделювання соціуму як цілого. До соціопатій “*культури в соціумі*” належить соціальна дисконтинуація (формування соціальних

“чорних дір”) — аномія в дюркгаймівсько-мертонівському розумінні¹ — позапросторовість/дочасовість. Емпіричними проявами аномії виступають непродуктивна міграція населення, негативна/спадна демографічна динаміка (перевищення смертності над народжуваністю, зростання статистики суїцидів — як спланованих, так і okazіональних, і т.ін.).

Елементами “соціуму в соціумі” виступають: а) архітектоніка соціальної системи як цілого (стратегія аутопойєзиса); б) архітектоніка інституціональних кластерів (соціальних підсистем); в) стратифікація (ієрархія соціальних груп, вибудована на засадах субординування із соціоонтологією та соціотемпоралогією). Перелічені вище елементи виконують функцію соціовертикалізації — закладання соціальної архітектоніки та її “пробацію” у вигляді соціальних (інституціональних/неінституціональних) практик.

До соціопатій “соціуму в соціумі” належать: а) заміна аутопойєзиса гетеропойєзисом², що виявляється у збиранні соціальної системи з інститутів інших соціальних систем, непродуктивній рецепції та заміні суспільства-системи суспільством-агрегатом; б) інституціональна фрагментація і корупція (переродження соціальних інститутів у групи-корпорації з непродуктивними й паразитичними ознаками); в) розщеплення між номінальною та реальною соціальною стратифікацією, соціальна атомізація, групова тінізація, що дістає прояв у незбігу між науково-описовими і фактичними ознаками соціальних груп, між назвами і статусно-рольовими нішами.

Елементами “психіки в соціумі” виступають соціетальна психіка³ (менталітет) як ціле, що віддзеркалює культуру, соціум і психіку, та її складові: духовно-культурні, соціетальні та психічні диспозиції. Перелічені вище елементи виконують функцію соціальної ординалізації та габітуалізації — устанавлення соціального порядку, його рутинізації (узвичаяння).

До соціопатій “психіки в соціумі” належать також архетипічні інвазії та імагінації (які ще називають соціошизофренією).

Елементами “тіла в соціумі” виступають тілесні та поведінкові диспозиції — “габітус”⁴, або (в авторській термінології) “нормативний соціотип” (продукт інкорпорації менталітету великих соціальних груп у психіці і тілі). Ці елементи виконують функцію соціальної інкорпорації — свідомого / несвідомого імплементаування соціального порядку в соціетальну та індивідуальну психіку. До соціопатій “тіла в соціумі” належать порушення процесу соціалізації, такі як гіпосоціалізація та десоціалізація.

¹ Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. — Москва: Канон, 1995; Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. — Москва: АСТ, Хранитель, 2006.

² Луман Н. Власть. — Москва: Праксис, 2001; Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. — Санкт-Петербург: Наука, 2007.

³ Донченко Е.А. Социетальная психика. — Киев: Наукова думка, 1994.

⁴ Бурдьё П. Социология политики. — Москва: Socio-Logos, 1993. — С. 80–112.

КАТЕРИНА НАСТОЯЦА,

кандидат соціологічних наук, докторант факультету соціології КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ

Аномія в оптиці глобалізації: контури та чинники

Сьогодні аномія як системний стан соціуму має бути переосмислена з позиції нових сучасних тенденцій і чинників, оцінена на рівні глобальних змін і трансформацій. І в цьому контексті ми можемо фіксувати аномію не скільки як системний стан, скільки як набір станів, тенденцій, певних аномійних явищ. Адже сучасність змінює як форми аномії, так і чинники, внаслідок яких вона формується на глобальному рівні (за Смелзером). Головними чинниками в цьому контексті постають такі тренди глобалізації, що вже сьогодні масштабно і багатовекторно впливають на соціокультурну динаміку нашої цивілізації. Це — індивідуалізація, віртуалізація, універсалізація культури і мобільність. Розгляньмо їх як детермінанти нових аномійних тенденцій і нової форми аномії як глобального феномену. Одразу зазначу, що глобальні тренди масштабно сприяють і багатоманітним позитивним змінам, але я навмисно зосереджуся тільки на негативних тенденціях, що провокують глобальну аномію. Адже разом зі збільшенням життєвих шансів (Дарендорф), підвищенням якості життя і розширенням прав і свобод особистості (Маршал, Ананд), появою інституціональної емансипації та утвердженням цінностей самовираження (Інгльгард) глобальний світ переживає і низку інших, амбівалентних тенденцій.

Так, негативними наслідками індивідуалізації як глобального тренду є послаблення соціальних зв'язків, соціального контролю, зростання водночас недоторканності приватного життя і соціальної байдужості, нівелювання групових нормативів поведінки, втрата цінності солідарності та групової ідентичності (Турен, Бек, Тофлер, Бауман, Гіденс), що формує такі аномійні тенденції, як атомізація, відчуження особистості, синглізація (збільшення одиничних домогосподарств), сприяє дестандартизації й деінституціоналізації інституту родини (і відповідно зменшенню народжуваності), а також детермінує зникнення трудового суспільства, що, своєю чергою, призводить до зростання безробіття, формує нові форми нерівності (Арендт, Бауман, Дарендорф) тощо. Урбанізація, технологізація та стрімке розростання мегаполісів також посилюють потяг до усамітнення та анонімності (Альтман), що провокує екзистенційну кризу особистості (Гіденс, Тириакьян, Мерло-Понті). У стані постійних смисложиттєвих пошуків та прагнень успішної самореалізації людині стає важко самотійно протистояти напруженню “надлишкового вибору”, наслідком чого стають феномени “інфоінтоксикації” та “колонізації майбутнього” (Гіденс), які провокують депресивні ста-

ни, психічні розлади, мотивують інтерес до суїцидальних технік. У цьому сенсі багато питань порушують високі показники статистики самогубств у розвинених країнах (Японії, Південної Кореї, Скандинавських країнах, країнах Балтії).

Окремим чинником детермінації аномії на глобальному рівні є мобільність (Урі) та її головна тенденція — гіперміграція. Так зване велике переселення народів призводить до перенаселення розвинених країн, створення в них зон високої соціальної напруженості. А надто активна міграція виробництва впливає на практики зайнятості в розвинених країнах поряд із тиском диджиталізації, що сукупно призводить до зростання безробіття (Кастельс, Арндт, Арон, Бел). За даними WEF, до 2020 року в розвинених країнах кількість створених робочих місць на 5,1 млн позицій відставатиме від кількості скорочених.

Віртуалізація як глобальний тренд також детермінує певні тенденції, такі як технологізація, роботизація, диджиталізація, іграїзація, які також формують явища інфонтейнменту (Постман), культурної всеїдності (Петерсон) і “надлишкового вибору”, які разом узяті глобально трансформують як комунікативний простір, так і сфери дозвілля і зайнятості, сприяють гіперпопуляризації практик самопрезентації. Ці тенденції також детермінують медіатизацію і віртуалізацію культури, сприяють появі феномену кіберкультури і таких негативних явищ, пов’язаних з нею, як кібербулінг, зеплінг, кліпове (фрагментарне) мислення, симулякризація (Бодрияр) тощо. Віртуалізація ставить акцент на технологізації життя, що прискорює зв’язок, сприяє економії часу, технічній алгоритмізації взаємодії, розвитку біотехносинтезу (Латур, Калон, Ло), утворенню синтетичних ідеологій (таких як трансгуманізм), а також посилює можливості маніпуляції масовою свідомістю, створюючи штучні ідентичності, спричиняючи “інфоінтоксикацію” особистості, мережеву залежність і т.ін.

Глобальна універсалізація культури викликає стійкі тенденції, що дедалі посилюються у світовій культурі, також провокуючи аномійні сценарії розвитку (Пітерс, Гантингтон, Айзенштадт, Ганерс, Ноель-Нойман). Ідеться про масовізацію культури, гібридизацію, макдоналдизацію, консьюмеризацію (Ритцер), ньюейджизацію, конфлікт тенденцій секуляризації і десекуляризації (Габермас). Разом із тим культурна глобалізація детермінує появу свого антипода — антитренду — глокалізації (Робертсон). Глокалізація означає процес самозахисту окремих культур (Айзенштадт), що часто призводить до дисфункційних тенденцій, таких як балканізація (Дарендорф), анклавізація (*самозамкнення, самоізоляція*), що посилює релігійний і культурний фундаменталізм (Бергер), сепаратизм, популізм, які є самодостатніми чинниками аномії на суспільному рівні в межах окремих країн.

Сукупно означені тренди впливають на інші явища і тенденції, які традиційно є локусами розвитку аномії, — безробіття, бідність, деінституціоналізацію традиційної сім’ї, знецінення солідарності та групових ідентичностей, маніпулювання громадською думкою, популізм тощо, які сьогодні набувають глобального поширення.

Реагуючи на все це, індивіди іноді змушені формувати власні опозиційні дестигматизаційні стратегії, до числа яких можна віднести такі “рішення

другого порядку”, як жорстка консолідація в межах малих груп на основі первинної (*етнорелігійної*) ідентичності (клани, секти, рухи, банди, анклавви); мінімалістичні культурно-соціальні практики дауншифтингу; зниження вертикальної мобільності; так зване повільне життя; самозамкнення на моделі успішної “Я-особистості” (Фанк). При цьому жодна із цих стратегій не є суспільно конструктивною.

Тому запобіганням посиленню аномійних тенденцій, зокрема, має стати активний розвиток громадянської сфери (Дж.Александр), формування громадянської ідентичності, всіляке сприяння соціальній інклюзії, формування термінальних спільнот (Гірц) тощо.

Модератор круглого столу СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ

Матеріал надійшов 15.02.2019